

बुद्ध चरित - महाकाव्यस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालयस्य संस्कृत विभागे
शोधोपाधिहेतुना प्रस्तुता शोध-प्रबन्धस्य

सारसंक्षेपिका

निर्देशकः

प्रो० वेदप्रकाशः शास्त्री

विभागाध्यक्षः

आचार्य उपकुलपतिश्च

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालयः

हरिद्वारम्

प्रस्तुतकर्त्री

ऋतुरानी

२००५

सार—संक्षेपिका

महाकवि अश्वघोषं संस्कृत साहित्यस्य एकः श्रेष्ठः कविः मन्यतुम् शक्यते । यतो हि बाल्मीकि—व्यासानान्तरम् । एतैव बहु प्रतिष्ठां एकः श्रेष्ठतमः कविः मन्यते । एषः वाणी सशक्ता आलोकिकाः भावाञ्च सन्ति । व्यञ्जनाया अनुपम छटा एतस्य काव्येषु सर्वत्र दृष्टुम् शक्यतो एतादृशः गरिमायुक्तः कवेर्काया सर्वत्र प्रतिबिम्बिता भवति । एषः स्वकीये महाकाव्ये बुद्धचरिते अलंकार—रस—व्यञ्जनादीनाञ्च एतादृश परिपाकम् अकरोत् । यस्य छटा अवलोकनीया एव भवति । अहम् —बुद्धचरितमहाकाव्यस्य समीक्षात्मकं 'ययनम्' इति विषयं स्वीकृत्य अनुसंधानम् कृतवती । शोधप्रबन्धेऽस्मिन् अष्टाध्यायाः सन्ति । यस्य प्रथमोऽध्याये प्रथमतः अनेकानाम् महाकाव्यानाम् परिचयः दत्त्वा महाकाव्यस्य स्वरूपविषये विभिन्नविदुषानां मतानां वर्णनं कृतवती यथा —

संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यस्य कृते सर्वे आचार्याः 'सर्गबन्ध' शब्दस्य प्रयोगमकुर्वन् । साहित्यदर्पणे आचार्य विश्वनाथः महाकाव्यस्य स्वरूपम् एवम् उक्तवान् ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।।

सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदत्तगुणान्वितः ।

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।।

शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।

अंगानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।।

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।।

आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ।

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।।

एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।

नापिस्वल्पाः नातिदीर्घाः सर्वा अष्टाधिका इह ।।

नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।

सर्गान्ते प्रतिसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।।

संध्यासूर्येन्दुरजनी प्रदोषध्वान्तवासराः ।

प्रातर्मध्याह्नमृग या शैलर्तुवनसागराः ।।

संभोग विप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।।

वर्णनीया यथायोगं सांगोपांगा अमी इह ।

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।।

नामास्य सर्गोपादेयकथाया सर्गनाम तु । ¹

वाल्मीकिव्यासयोऽनन्तरं महाकवीनां श्रेण्यां कालिदासः सर्वाधिकख्यातियशश्च प्राप्तवान् । कालिदासः साहित्यस्य विश्वविद्वभि अति प्रशंसितवन्तः । तस्य महाकाव्यनाटकश्च तस्य कीर्तिस्तम्भाः सन्ति । तस्य विश्वप्रसिद्धनाटकः अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अति प्रशंसा अभवत् सम्भवतः तावत् प्रशंसा अन्य कस्यापि संस्कृतनाटकस्य नाभवत् । एतदपि तेषां विषये किमपि लिखितप्रमाणनास्ति । तस्य समयविषयेऽपि मतभेदोऽस्ति । कोऽपि तस्य समयषष्टीशताब्दी, कथयति तु कोऽपि गुप्तकालं, कोऽपि अन्ये प्रथमशताब्दीं तस्य समये स्वीकुर्वन्ति । रघुवंशम्कुमारसम्भवम् च कविकुलगुरुकालिदासरचितमहाकाव्यौ स्तः ।

बुद्धचरितम् महाकाव्यस्य रचयिता — महाकवि — अवशघोषोऽस्ति महाकाव्येऽस्मिन् भगवतः बुद्धस्य जीवनोपदेश — सिद्धान्तानामवर्णनमस्ति । यथा वायु चन्दनस्य सुगन्धिं दिशाषु विस्तारयति तथैव अवशघोषः भगवतः बुद्धस्य उज्ज्वलयशं विस्तारितवान् । बुद्धचरितम् महाकाव्ये अष्टाविंशतिसर्गाः सन्ति । महाकाव्यस्य भागद्वयम् स्तः । महाकाव्यस्य प्रथमभागे जन्मतः बुद्धत्वं प्राप्याः वर्णनमस्ति । काव्येऽस्मिन् चतुरदशसर्गाः सन्ति । प्रथमः भागः अश्वघोषकृत मूलसम्पूर्णभागोपब्लधोऽस्ति । केवलप्रथमसर्गस्य आरम्भे सप्तश्लोकाः चतुरदशसर्गस्य द्वात्रिंशतिश्लोकसंख्यातः द्वादशाधिकैकशतम् पर्यन्तं (एकाशिति श्लोकाः) मूल महाकाव्ये (ग्रन्थे) नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

द्वितीयोऽध्याये बुद्धचरित महाकाव्यस्य कथावस्तु विवेचिता अस्ति ।

“ततः प्रसन्नश्च बभूव पुष्पस्तस्याश्च देव्या व्रतसंस्कृतायाः”

स बालक अत्यन्तः तेजस्वी आसीत् । तस्य जन्मना एव नगरवासिनः देवाश्च प्रसन्ना अभवन् । नगरवासिनः तेषां राजकुमारः प्राप्यन्ते तथा देवा एतत् कारणेन प्रसन्ना आसन् यत् अयं सर्वेषां दुःखान् विच्छित्य मोक्षस्य मार्गं दर्शिष्यति । देवा आकाशतः पुष्पवृष्टिमकुर्वन् तथा तेषां उद्देश्यपूर्तये आशीषाः अपि दत्तवन्तः । अनेके सिद्धजनाः तं बालकं दृष्टुम् आगवन्तः ते तस्य बालकस्य विषये नृपमुक्तवन्तः “ हे राजन् ! एषः बुद्धिमत्सुः ऋषिः भविष्यति वा अत्यन्तश्रीं प्रापिष्यति ।” अर्थात् भवतः पुत्रोऽयं कोऽपि अतिज्ञानीपुरुषः वा चक्रवर्ती राजा भविष्यति । तस्य अमानवीयशक्तिं दृष्ट्वा तस्य माता भयानन्देन च निमज्जिता । पुत्रविषये एतादृशी वार्ता श्रुत्वा नृपस्य मनोऽपि विचलितम् अभवत् । किन्तु द्विजानां ज्ञानाय राजा स्व मनस अनिष्टाशंकानां विहाय प्रसन्न अभवत् ।

शनैः-शनैः सर्वासिद्ध वृद्धिमागता कुमारावस्थां व्यतीत्योपनयनादयसंस्कारेण विधिवत् सुसंकृत्वा शीघ्रैव सः सर्वाविद्यान् । अधीतवान् पुत्रविषये उक्त भविष्यवाणीं मनसि स्थाप्य शाक्यराजः राजकुमारस्य आसनक्तिविषयेषु संपादितवान् तथा यशोधरा नाम्ना कन्यया सह तस्य पाणिग्रहणसंस्कारमरचयत् ।

कुलात्ततोऽस्मै स्थिरशीलयुक्तं साध्वीं वपुर्हीविनयोपपन्नाम् ।

यशोधरां नाम यशोविशालां वामाभिधानां श्रियमाजुहाव ।।

देवाः तं नगरं स्वर्गवत् शोभायमानं दृष्ट्वा, तं राजकुमारं वनगमनप्रेरणनार्थाय एकवृद्धपुरुषं निर्मितवन्तः । तदा राजकुमार अन्यजनान् विलक्षणाकृतितवान्, वृद्धावस्थया जीर्णवान्, ध्यानस्थनिश्चलदृष्ट्या दृष्ट्वा तस्मिन्नेव स्तब्धयन् सारथिमपृच्छत्— हे सूत ! अयं कः मानवः आगच्छति ? यस्य केशाः स्वेतवर्णाः सन्ति, हस्ते यष्टिका धारितवान्, भूमिः दृष्ट्या आवृताः सन्ति वार्धक्येन शरीरः नमति । किमिदं विकारः वा स्वभावेन वा एवमेव एतादृशोऽभवत् ।

क एषः भो सूतनरोऽभ्युपेतः केशैः सितैर्यष्टिविषक्तहस्तः ।

भूसंवृताक्षः शिथिलानताङ्गः किं विक्रियैषा प्रकृतिर्यदृच्छा ।।

राजकुमारः पुष्पपूर्णेः वृक्षैः, उन्मत्तापिकाः, कमलैः सुशोभित—सुन्दर—वापीमयः तस्मिन् उपवनमपश्यत् । यः नन्दनवनवतासीत् । राजकुमारस्य उपवने प्रवेशे कृते सति अनेकवारवनिताः राजकुमारं परित आगच्छन्ति । राजकुमारस्य पार्श्वे ताः तथैव आगत्वत्याः मन्ये कस्यापि वरस्य स्वागतार्थाय आगत्वत्याः ।

ततस्तस्मात्पुरोद्यानात् कौतूहलचलेक्षणाः ।

प्रत्युज्जग्मुर्नृपसुतं प्राप्तं वरमिव स्त्रियः ।।

उदायी महोदयस्य वचांसि श्रुत्वा राजकुमारः किञ्चित्समयः विचिन्त्य वदति । अहं विषयाणामुपेक्षां न करोमि संसार विषयस्वरूपं पश्यामि (वा जानामि) । जगतनित्य ज्ञात्वा मम मनः अस्मिन् संसारे न रमति । चेद् जरा— व्याधि—मृत्यु च त्रीणि एतानि न भवन्ति तर्हि एतानि मनोहराणि विषयेषु ममापि प्रेमः भवति । स्त्रीणां इदं वपुः यदि शाश्वतभवत् तर्हि दोषयुक्तः भूत्वा अपि मम मनः अवश्यमेव अरमत् किन्तु एताषां सौन्दर्यः वृद्धत्वेन नष्टः भविष्यति । भवान् यद् उक्तवान् यत् प्राचीनऋषयः अपि तु कामासक्ता अभवन्, एतस्मात् कारणात्, तु भयमेव करणीयमेव यतोहि तेषामपि पतनमेव अभवत् । अतः मया तत् महत्वपूर्णः न मन्यते । यस्मिन् सर्वथा क्षयमेव भवति । आत्मवेत्तारं विषयेषु आसक्तिः न भवति न च ते तस्मिन् सम्बन्धे उपायं कुर्वन्ति ।

माहात्म्यं नहि तन्मन्ये यत्र सामान्यतः क्षयः ।

विषयेषु प्रसिक्तिर्वा युक्तिर्वा नात्मवत्तया ।।

यदा राजकुमारः प्रासादं गतवान् तदा राजा स्वमन्त्रिभिः सह वार्तालापे व्यस्तासीत् । राजकुमारः हस्तौयोजयित्वा राज्ञः पार्श्वे गतवान् उक्तवान् च—हे नरदेव! माम शुभ आज्ञा ददातु अहं मोक्षाय संन्यासम् इच्छामि यतोहि एकस्मिन् दिवसे तु मत् वियोगः निश्चयेन भविष्यति ।

प्रणिपत्य स चाञ्जलिर्बभाषे दिश मह्यं नरदेव साध्वनुज्ञाम् ।

परिविब्रजिषामि मोक्षहेतोर्नियतो ह्यस्य जनस्य विप्रयोगः ।।

राजकुमारः स्वर्णजटिततीक्ष्णकृपाणः छन्दकतः स्वीकृत्य स्वकीरीटं कर्तित्वा आकाशे छिपितवान् । देवाः छिन्न—भिन्न कीरिटम् अत्यादरेण पूजनाभिलाषया स्वीकृतवन्तः । अनन्तरं सः राजकुमारः वनवासयोग्यः वस्त्राणि इच्छितवान् । तदा पवित्रान्तःकरणः

एकदेवः तस्याभिप्रायं ज्ञात्वा, व्याधवेष्टे काषायवस्त्रं धारयित्वा तस्य पार्श्वे आगतवान् । तं राजकुमार उक्तवान् हे सौम्य! एष ऋषीणां प्रतीकः पवित्रकाषायवस्त्रेण सह हिंसकं धनुः, भवतः न शोभते । अतः चेद् वस्त्रोऽयं नातिरोचते तर्हि मम अयं श्वेतवस्त्रं स्वीकरोतु स्वस्य इदं काषायवस्त्रं मह्यं ददातु ।

शिवं च काषायमृषिध्वजस्ते न युज्यते हिंस्रमिदं धनुश्च ।

तत्सौम्य यद्यस्ति न भक्तिरत्र मह्यं प्रयच्छेदमिदं गृहाण ॥

छन्दकं प्रत्यावर्तित्वा यदा राजकुमारः आश्रमे प्रवेशितवान् तदा पशु—पक्षी—मानवाश्च सर्वे स्व—स्व कार्यत्यक्त्वा राजकुमारं अपश्यन् तथा स्व मनांसि चिन्तितवन्तः यत् किं एषः वसुभ्य अष्टादशोऽस्ति वा अश्विनीकुमाराभ्याम् कोऽपि एकतम स्वर्गतः आगतवान् ।

लेखर्षभस्येव वपुद्वितीयं धामेव लोकस्य चराचरस्य ।

सः द्योतयामास वनं हि कृत्स्नं यदृच्छया सूर्य इवावतीर्णः ॥

राजकुमारस्य वनगमनान्तरे, दुःखीचित्तः सोऽश्वरक्षकः छन्दकः हस्तौ प्रासार्य बहु रोदितवान् भूमौ च पतितवान् । मार्गे गमनसमये क्वचित् विलापमकरोत् क्वचित् ध्यानं क्वचित् स्खलितवान् । एवं भक्तिवशः दुःखी पराधीनः स अनेकाः क्रियाः कृतवान् । स्वामिना सह येन मार्गेण सः एकस्मिन् रात्रौ गतवान् तदैव मार्गेण स विरही अष्टदिवसेषु विश्वकल्याणाय अवतीर्णाभवत् तेन महात्मारहितः कपिलवस्तु इत्याख्ये नगरं प्राप्तवान् । शाक्यकुलश्रेष्ठं विना प्रत्यावर्त्य शिथिलशरीरेण गच्छन् छन्दककन्धकौ च दृष्ट्वा नागिरिकाः मार्गे तथैव रोदितवन्तः यथा पूर्वकाले रामस्य रथागमने सति तत्रत्याः जनाः रोदितवन्तः ।

निशाभ्य च स्रस्तशरीरगामिनौ विनागतौ शाक्यकुलर्षभेण्तौ ।

मुमोच वाष्पं पथि नागरो जनः पुरा रथे दाशरथेरिवागते ॥

यशोधरा मन्दस्वरेण वारं—वारं विलपन्तमवदत् । चेद् ते मया सहधर्मचारिण्यां विना धर्मम् इच्छन्ति तर्हि धर्मः कथं लप्स्यते निश्चयेन ते पूर्ववर्ती राजा सुदर्शन—प्रभुतादयः तथा स्वपितामहविषये न श्रुतवान् ये सर्वपण्या सह वनं गतवन्तः । तदैव तु ते माम् विना धर्ममिच्छन्ति । तथा यज्ञेषु वैदिकविधानेभ्यः संशुद्धः एवं दीक्षितदम्पतीं न अपश्यत् । यः

परलोके अपि यज्ञफलं सहैव भोक्तुमिच्छति । स्वर्गसुखेषु ममिच्छा लेशमात्रमपि नास्ति ।
यतोहि जितेन्द्रियजनाय सः दुःखः दुर्लभः नास्ति । मम तु एकैव मनोरथोऽस्ति यत् सः
प्रियतम् माम् अस्मिन् लोके वा परलोके अपि कदापि न विस्मरेत् ।

न खल्वियं स्वर्गसुखाय मे स्पृहा न तज्जनस्यात्मवतोपि दुर्लभम् ।

स तु प्रियो मामिह वा परत्र वा कथं न जह्यादिति मे मनोरथः ॥

मगधराजः बिम्बसारस्य वार्तां श्रुत्वा शुद्धोधनस्य पुत्रः अछुब्ध एवम् अचलभावेन
अवदत्—हे राजन्! मित्रता एवं सज्जनताकारणेन माम् प्रति भवतः यत् निश्चयः अस्ति,
अस्मिन् विषये मैत्रीत्वेन एवम् अहमनुनयं करिष्यामि किमपि अन्य न वदिष्यामि । अहं
जरा एवं मृत्योः भयं ज्ञात्वा मोक्षेच्छायाम् अस्य धर्मशरणे आगतवान् प्रथमं तावत्
अशुभहेतुभूतकार्याणि अनन्तरं रुदिताः बान्धवान् त्वक्त्वा आगतवान् । अहम् विषधरात्
तावत् न विभेमि न च आकाशात् पतितः ब्रजात् न च वायुमिश्रताग्निना विभेमि यावत्
विषयान् विभेमि ।

कामाभिभूता हि न यान्ति शर्म त्रिविष्टपे किं बत मर्त्यलोके ।

कामैः सतृष्णायस्य हि नास्ति तृप्तिर्यथेन्द्र्यनैर्वातसखस्य बहेः ॥

यदा राजकुमार अराडमुने आश्रमे आगच्छत् तत्र मुनिः तस्य स्वागतमकरोत्
कुशलतादयः पृष्ट्वा आसनम् दत्तवान् । मुनि राजकुमारमवदत् अहं भवत आगमनस्य
अभिप्रायं जानामि तथा अयमपि जानामि यत् कथं भवान् राज्यलक्ष्मीं त्यक्त्वा आगतवान् ।
अतः संक्षेपेव भवान् अस्माकमयम् सिद्धान्तं शृणोतु यत् कथं एषः संसारः प्रवृत्तनिवृत्तश्च
भवति । प्रकृति—विकार—जन्म—जरा—मृत्युश्च सत्त्वः कथ्यते । पञ्च महाभूताः
अहङ्कार—बुद्धि—अव्यक्तं च प्रकृतिः कथ्यते । विषय— इन्द्रिय—
हस्तपाद—वाणी—गुदा—जननेन्द्रिय—मनश्च विकारोऽस्ति आत्मनः चिन्तयन्तः जनाः आत्मानं
क्षेत्रज्ञः वदन्ति । यः जन्मः स्वीकरोति, वृद्धः भवति, पीडितः भवति मृत्युं प्राप्नोति सः
व्यक्तः तथा च अस्य विपरीतः य अजन्मा अस्ति तद् अवयक्त आत्मा अस्ति ।

जायते जीर्यते चैव बाध्यते म्रियते च यत् ।

तद् व्यक्तमिति विज्ञेयमव्यक्तं तु विपर्ययात् ॥

राजकुमारः मुनेः सुक्ष्मज्ञानं श्रुतवान् किन्तु आत्मनः सत्तां न स्वीकरोति स्म । अतः

राजकुमारं तं नैष्ठिकं न ज्ञातवान् । अराडमुनेः धर्मं ज्ञात्वाऽपि सः सन्तुष्टः नाभवत् 'अयं धर्मोऽपूर्णोऽस्ति' इति ज्ञात्वा सः ततः अगच्छत् । पुनः किमपि विशेष श्रोतुमिच्छति । सः तव उद्रकऋषे आश्रममगच्छत् तथा आत्मनः सिद्धान्तं न स्वीकरोति अतः तस्य दर्शनोऽपि सः न ग्रहितवान् ।

विशेषमथ शुश्रूषुरुद्रकस्याश्रमं ययौ ।

आत्मग्राहाच्च तस्यापि जगृहे न स दर्शनम् ॥

तृतीये अध्याये बुद्धचरितमहाकाव्ये रस योजना प्रमुखारसाः शान्त-शृंगार-करुण-विभत्स-वीररसादीनां विषये विशेषतः विवेचितवती तत्र प्रथमतः रसस्वरूपं विवेचितवती ।

रस धातोः रसशब्दस्य व्युत्पत्तिः । रस्यतेऽसाविति रसः । रसधातो धञर्थेकविधानम् इति वर्तिकानुसारेण 'क' प्रत्ययो भवति । अनेन रसशब्दस्य सिद्धिर्जायते । पूर्वं रसशब्दस्यार्थो योऽप्यभूत् सम्प्रति रस शब्दस्य निम्नलिखितेष्वर्थेषु प्रयोगो दृश्यते — "रसः स्वादेजलवीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे बाले रागे गृहे धातौ तिक्तादौपारदेऽपि च ।"

प्रेम्णिभावेध्यात्मनि च सुपेये स्वरसे सुखे ॥

उपर्युक्तेष्वष्टादशष्वर्थेषु रसपदस्य प्रयोगे भवति । महाकवीनां काव्ययोजनायामस्य पदस्य प्रयोगः प्रायशो दृश्यते ।

मदनक्रीडानिन्दासुखसेवाविषयलावण्यरसादीनां प्रयोगे नैषधविक्रमाङ्क देवचरितकादम्बर्यादिग्रन्थेषु समुपलभ्यते ।

नाट्यशास्त्रप्रणेता भरतमुनिः रसम् अर्थवेदाज्जग्राहेत्याह रसानामथर्वणादपि रसतत्त्वस्यैव सम्बन्धेन त्रिगुणात्मिकापिसृष्टिरानन्दमयी प्रतीयते ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा ।

रसातामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् ॥

साहित्यदर्पणे रसः किमस्ति अस्य विवेचनं कुर्वतः आचार्यविश्वनाथः कथयति यत् सहृदयेषु स्थित रत्यादयः स्थायीभावेन विभावानुभावसंचारिणश्च व्यक्तभूत्वा रसस्य स्वरूपं प्राप्नुवन्ति ।

येन कायिकवाचिक तथा सात्त्विकः अभिनयानाम् विभाजनः अर्थात् ज्ञानः भवति ।
तं विभावं कथ्यते । आचार्यः भरतः नाट्यशास्त्रे विभावमनेन प्रकारेण उक्तवान् ।

विभाव्यतेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्यतो विभावः ।

यथा विभावितं विज्ञातमितिर्थान्तरम् ।।

पं० जगन्नाथः महोदयः चिन्तवृत्तिर्विषयम् आलम्बन इत्युक्तवान्

यस्याः चित्तवृत्ते यो विषयः सः तस्या आलम्बनम् ।

ये रसम् उददीपयन्ति ते उददीपनविभावाः कथयन्ति । आचार्यः विश्वनाथानुसारः
नायकनायिकादीनां विविधाः चेष्टाः, आभूषणवस्त्राणि एवं देशकाल इत्यादयः
उददीपनविभावस्यात्गते आगच्छन्ति ।

उददीपन विभावास्ते रसमुददीपयन्ति ये ।

आलम्बनस्य चेष्टाद्याः देशकालादयस्तथा ।।

यथा कस्यापिकारणोपरान्त कोऽपि कार्यः भवति तथैव विभावोपरान्त अनुभावाः
भवन्ति ।

“अनुपश्चात् भवन्तीति अनुभावः” ।

व्याभिचारिभावा अस्थिरचित्तवृत्तादयः सन्ति । एते भावाः विविध रसान् प्रत्युन्मुखंभूत्वा
संचरणशीलाः भवन्ति । अत एतेषां संचारिभावारपि कथ्यन्ते । एकस्मिन् रसे
अनेकव्यभिचारिभावानां तथा एकस्मिन् व्यभिचारिभावे अनेकरसानां स्थितिः भवितुं शक्यते ।
रसान् प्रति विविधत्वेन संचरिताः विकारान् व्यभिचारिभावा इति कथ्यन्ते ।

विविधाभिमुखेन रसेषुचरन्तीति व्यभिचारिणः”

मनुष्यः स्वदैनिक जीवने यत् किमपि पश्यति श्रुणोति अनुभवति च तस्य संस्कारः
अन्तस्थ भवति । संस्कारोऽयम् वासनाऽपि कथ्यते । हृदये वासनारूपे स्थितभावोयमेव
स्थायीभावः कथ्यते । यस्यानुकूल प्रतिकूलभावः न तु निलीयते न परोक्षते तथा यः
रसस्य आरम्भतः अन्तर्पर्यन्तम् अवलोक्यते सः एव स्थायी भावः अस्ति ।

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं विरोधातुमक्षमाः ।

आस्वादङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संमतः ।।

काव्यशस्त्रिण अयं मन्यन्ते यत् महाकाव्ये एकः रसः प्रधानः भवेत् तथा अन्येरसा

अङ्गी भवेत् । साहित्यदर्पणे आचार्य-विश्वनाथः शृंगारवीर अथवा शान्तं प्रधानरसः मन्यते तथा अन्यान् रसान् गौणः वदति ।

शृंगार-वीर-शान्तानामेकोऽङ्गीरस इष्यते ।

अङ्गणि सर्वेऽपि रसा ..... ।।

बुद्धचरितमहाकाव्ये प्रमुखरसशान्तरसोऽस्ति । आचार्य मम्मटः काव्य-प्रकाशे शान्तरसं प्रमुखनवरसेषु मध्ये एकः मन्यते । तथा शान्तरसस्यविषये कथयति ।

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

आचार्य विश्वनाथोऽपि साहित्यदर्पणे उक्तवान् यत् —

शान्तः शमस्थायिभाव ..... ।

ब्रह्मवित् राजगुरुः ब्रहातेजः तथा तपतेजेन देदीप्यमानं तं ब्रह्मज्ञानिनम् गौरवपूर्वकं सत्कारपूर्वकं च प्रासादे प्रवेशं कारितवान् ।

अस्मिन् श्लोके ब्रह्मवित् ब्रह्मविदं एतौ विभावौ स्तः तस्य ब्रह्मऋषे बाह्याकृतिः लम्बायमानः जटा इत्यादय उद्दीपनः विभावाः सन्ति । तपश्चर्या ज्वलन्तं अनुभावः अस्ति । शमरूपतपः श्रिया व्यभिचारिभावाः सन्ति । तस्मादत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सम्बलितैः शम स्थायीभावयुक्तो शान्तरसो प्रतीयते ।

धन्योऽस्म्यनुग्राह्यमिदं कुलं मे यन्मां दिदृक्षुर्भगवानुपेतः । ²

आज्ञाप्यतां किं करवाणि सौम्य शिष्योऽस्मि विस्रम्भितुमर्हसीति ।।

धन्योऽस्मि अहं, मम अयं कुलः अपि अनुगृहीतास्ति यत् भवान् मम दर्शनार्थमागच्छति हे सौम्य! आज्ञां ददातु अहं भवतः किं सेवाम् कर्तुम् शक्नोमि । भवतः शिष्यः अहं विश्वसिति ।

श्लोकेऽस्मिन् महाराजशुद्धोधन आलम्बनविभाव अस्ति । तस्य गृहे आगत ऋषयादयः उद्दीपनविभावाः च ऋषिणाम् सेवाशुश्रूषादय अनुभावाः निर्वेदधृत्यादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारित्रयो सम्बलितैः शमस्थायीभावयुक्तो शान्तरसः प्रतीयते ।

शृंगार शब्द 'शृंग' एवम् आर इति द्वौ महत्वपूर्णशब्दयोः योगात् उत्पन्नः जायते (शृंगम् ऋच्छति इति शृंगारः) शृंगारशब्दस्य अर्थ अस्ति कामोद्रेके या कामस्य वृद्धिः एवम् आर शब्दस्य अर्थ अस्ति-गतिःवा प्राप्तिः । कामीजनानां हृदयेषु रति स्थायीभावेन

रसावस्थां प्राप्तिर्वा चरमोत्कर्षे गच्छति । अनने कारणेन अस्य नाम शृंगार अस्ति ।

संभोगे वसन्तर्तुपुष्पमालामरकस्तूरीकेशरकर्पूरचन्दनानुलेपपरागालंकारस्पृहणीय विषयोत्तमभवनाद्युपभोगसेवनेनोपवननिहारमधुरगीतप्रवणाधाकर्षकवस्तुनः दशनेन जलक्रीडारासलीलाद्यनुभवरूपैर्विभावैरुत्पद्यते ।

बहुसुखसाधनसम्पन्नर्तुविहारकपुष्पमालाधारकपुरुषस्यप्रमदयासहयुक्ते शृंगाररससंज्ञको भवति । ऋतुविहारमालालंकारधारणेन प्रियजनसंपर्केण सम्पर्केऽस्मिन् नृत्यगानेन हृदयश्रव्यकाव्यश्रवणादिनो पवनगमनविहारेण शृंगाररसस्योत्पत्तिर्भवति ।

नयनविकासमुखप्रसन्नतास्मितमधुरवचनधैर्यानन्दनाद्युपकरणैर्मधुरांगविहारैः शृंगाररससम्बन्धाभिनेयो भवति ।

सुखप्रायेषु सम्पन्नः ऋतुमाल्यादिसेवकः ।

पुरुष प्रमदायुक्तः शृंगार इति संज्ञिता ॥

बुद्धचरितम् महाकाव्ये कविः यशोधरायाः सौन्दर्यस्य तथा राजकुमारेण सह रमणस्योल्लेखः निम्नप्रकारेण कृतवान् ।

कुलात्ततोऽस्यै स्थिरशीलयुक्तात् साध्वी वपुर्हीविनयोपपन्नाम् ।

यशोधरां नाम यशोविशालां वामाभिधानां श्रियमाजुहाव ॥

स्थायीशीलयुक्ता साध्वीसुन्दरशीललज्जाविनयादयः पूर्णा विशालयशा यशोधरा इति नाम्नी कन्या, या स्त्रिषु लक्ष्मीसदृशी आसीत् तां राजकुमारीं राजकुमारार्थाय नृपः आहूतवान् ।

अस्मिन् श्लोके यशोधरा आलम्बनविभावः अस्ति तस्यागुणसाध्वीशीललज्जादयः उददीपनविभावाः सन्ति । तस्यागमनः अनुभावः अस्ति । सन्तोषज्ञानशक्त्यादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः संयुक्तैः रतिस्थायीभावयुक्तो शृंगारस्य उत्पत्तिः भवति ।

ततस्तस्मात्पुरोद्यानात् कौतूहलचलेक्षणाः ।

प्रत्युज्जग्मुर्नृपसुतं प्राप्तं वरमिव स्त्रियः ॥

तदा उत्कण्ठया चंचलनेत्रस्त्रियः नगरस्य उद्यानात् आगत्य राज्ञः पुत्रस्य पार्श्वे आगच्छन्ति स्म यथा आगतवान् वरस्य स्वागतार्थाय आगच्छन् ।

अस्मिन्श्लोके राज्ञः पुत्र आलम्बनविभाव अस्ति । स्त्रियाणाम् चांचल्यंउद्दीपनविभावः अस्ति । उपवने राजकुमारस्य आगमनम् अनुभाव अस्ति । सन्तोषज्ञानशक्त्यादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सम्मिलितैः रतिस्थायीभावयुक्तो शृंगाररसस्य उत्पत्तिर्भवति ।

यत्रः विकृताकारचेष्टादयः दृष्ट्वा हासमागच्छति । तं हास्यरसः कथयति ।

आचार्यविश्वनाथानुसारं वाण्यादयोत्पन्नविकारं दृष्ट्वा चित्तस्य विकासः हासः कथयति ।

“वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते”

विकृताकृतिवाग्द्वेषैरात्मनोऽस्य परस्वया ।

हासः स्यात्परिपोषोऽस्य..... ।।

स्वस्य अपरस्य वा विकारयुक्ताकारं वचनं वेषादयः वा, यः हासः भवति तस्य परिपोषकः हास्यरसः कथयति । हास्यरसस्य स्थायीभावः हासः अस्ति ।

इष्टस्य नाशे अनिष्टस्य प्राप्तये करुणरसस्य उत्पत्तिर्जायते । ¹

इष्टनाशादनिष्टाप्तौ शोकात्मा करुणो रसः ।

इष्टबधदर्शनाद्वा विप्रियवचनस्य संश्रवाद्वापि ।

एभिर्भावविशेषैः करुणरसो नाम सम्भवति ।।

सस्वनरुदितैर्मोहागमैश्च परिदेवितैर्विलपितैश्च ।

अभिनेयः करुणरसो देहायासाभिधातैश्च ।।

भरतमुनिमहोदयः स्वकीये नाट्यशास्त्रे करुणरसविषये स्वकीयं मतं एवं निगदितवान् ।

विलोक्य भूयश्च रुरोद सस्वरं हयं भुजाभ्यामुपगुह्य कन्धकम् ।

ततो निराशो विलपन् मुहुर्मुहुर्ययौ शरीरेण पुरं न चेतसा ।।

छन्दकः वारं—वारं पृष्ठे अपश्यत् तथा कन्धकस्य आलिङ्गनं कृत्वा तारस्वरेण वारं—वारं विलापं कृतवान् । आशां त्यक्त्वा तत्र शरीरमात्रेण आगच्छत् न तु चित्तेन ।

अस्मिन् श्लोके राजकुमार आलम्बनविभाव अस्ति । कन्थकस्य विलापादय उद्दीपनविभावाः सन्ति । तस्य वनात् आगमनमनुभाव अस्ति । ग्लानिमोहादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः संयुक्तैः शोकस्थायीभावयुक्तो करुणरसः उत्पद्यते ।

क्वचित्प्रदध्यौ विललाप च क्वचित् क्वचित्प्रचस्खाल पपात च क्वचित् ।

अतो ब्रजन् भक्तिवशेन दुःखितश्चचार बह्वीरवशः पथि क्रियाः ।।²

मार्गे आगमनसमये सः छन्दकः कुत्रापि ध्यानमकरोत्, कुत्रापि विलापमकरोत्, कुत्रापि अपतत् कुत्रापि स्खलितवान् । अनेन प्रकारेण भक्तिवशः दुःखितः परवशः सः बहुप्रकारस्य क्रियाः कृतवान् ।

अस्मिन् श्लोके राजकुमार आलम्बनविभाव अस्ति । छन्दकस्य ध्यानः, विलापः, स्खलनादय उद्दीपनविभावाः सन्ति । तस्य दुःखानुभव अनुभाव अस्ति । ग्लानिमोहादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सम्बलितैः शोकस्थायीभावयुक्तो करुणरसः जायते ।

वीररसस्य लक्षणे भाव उत्साहो भवति । अत एवोत्साहात्म वीरो रसोऽस्ति । उत्तमप्रकृतिपुरुषेभ्यः रसो निष्पद्यते । रसोऽयमसंमोहाध्यवसायविनयबलपराक्रमशक्तिप्रतापप्रभावादिविभावैरुत्पद्यते । अस्याभिनयः स्थैर्यधैर्यशौर्यत्यागवैशारद्यरोमांचाद्यनुभावैर्भवति । धृतिमतिगर्वावेगोग्रतामर्षस्मृतिचिन्तादिव्यभिचारिभावाः भवन्त्यस्यरसस्य ।

असंमोहाध्यवसायाविषादाविस्मयामोहोक्तविविधार्थ विशेषैर्वीररसस्योत्पत्तिर्भवति । वीररसस्यभिनयो धैर्यवीर्यगर्वोत्साहपराक्रमप्रभावाक्षेपादिप्रधानवाक्यैर्भवति ।

अथवीरो नामोत्तमप्रकृतिरुत्साहात्मकः । स चासंमोहाध्यवसायनयविनयबलपराक्रमशक्तिपराक्रमप्रभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य स्थैर्यधैर्यत्यागवैशारद्यरोमांचदिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । भावाश्चास्य धृतिमतिगर्वावेगौग्रयामर्षस्मृतिचिन्तादयः ।

असम्मोहाध्यवसायादविषादित्वादविस्मयामोहात् ।

विविधादर्शविशेषाद्वीररसो नाम सम्भवति ।।

स्थितिधैर्यवीर्यगर्वैरुत्साहपराक्रमप्रभावैश्च ।

वाक्यैश्चाक्षैः प्रकृतेर्वीररसः सम्यगभिनेयः ।।

अथवा...
...
...

...
...
...

...
...
...

...
...
...

...
...
...

...
...
...

अथ स विमलपङ्काजायताक्षः पुरमवलोक्य ननाद सिंहनादम् । ²

जननमरणयोरदृष्टपारो न पुरमहं कपिलाह्वयं प्रवेष्टा ।।

विमलकमलवत् विपुलनयन सः नगरं प्रति सिंहनादं कृत्वा अवदत् — जन्म एवं मृत्यो अन्तदर्शनात् अहं अस्मिन् कपिलवस्तुनामकनगरे प्रवेशं न करिष्यामि ।

अस्मिन् श्लोके राजकुमारालम्बनविभाव अस्ति । तस्य 'जन्ममृत्योः दर्शनं विना' इति उद्दीपनविभाव अस्ति । 'न आगच्छामि' इति अनुभाव अस्ति । गर्वरोमांचादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सम्बलितै उत्साहस्थायीभावयुक्तो वीररसस्य उत्पत्तिः भवति ।

उतिष्ठ भोः क्षत्रिय मृत्युभीत चर स्वधर्मं त्यज मोक्षधर्मम् । ²

वाणैश्च यज्ञैश्च विनीय लोकं लोकात्पदं प्राप्नुहि वासवस्य ।।

मृत्योः भीतः हे क्षत्रिय! उतिष्ठ स्वस्यधर्मं आचरतु । मोक्षं त्यजतु । बाणैः यज्ञैश्च संसारं जीत्वा अस्मिन् लोके इन्द्रपदं प्राप्यतु ।

राजकुमार अस्मिन् श्लोके आलम्बनविभाव अस्ति । मारस्य इदं कथनं 'उतिष्ठ', 'धर्मस्य आचरतु', 'मोक्षं', 'त्यजतु' इत्यादय उद्दीपनविभावाः सन्ति । तथा इन्द्रपदस्य प्राप्ति अनुभाव अस्ति । गर्वरोमांचादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सम्बलितै उत्साहस्थायीभावयुक्तो वीररसस्य अनुभूतिः भवति ।

भयानकरसे भयं स्थायिभावो भवित । रसोऽयं भयंकरशब्दश्रवणेन भयंकरप्राणिदर्शनेन गोमायूलूकत्रासेनोद्वेगशून्यभावनवनगमनस्वजनबधबन्धदर्शनेन श्रवणेनैभिः । कथनैश्च विभावैरुत्पद्यते । अभिनयोऽस्य हस्तपादकम्पननयनचपलतापुलकमुखवैवर्ण्यवैस्वर्यस्तम्भस्वेदगद्गदादिभिः सम्भवति । अस्य च व्यभिचारिभावाः शङ्कामोहदीनतावेगचपलताजडतात्रासापस्मारमरणादयः सन्ति ।

तं प्रेक्ष्य मारस्य च पूर्वरात्रे शाक्यर्षभस्यैव च युद्धकालम् ।

म द्यौश्चकारो पृथिवीं चकम्पे प्रजज्वलुश्चैव दिशः सशब्दाः ।। ³

निशारम्भे शाक्यऋषभमारश्च तद् युद्धं दृष्ट्वा आकाशः मलिनमभवत् पृथ्वी अकम्पत्, दिशाः शब्दं कृत्वा ज्वलितवत्यः

अस्मिन् श्लोके राजकुमारमारश्च आलम्बनविभावौ स्तः । पृथ्व्या कम्पन्नादय उद्दीपनविभावाः सन्ति । राजकुमारमारश्च मध्ये युद्धस्य प्रारम्भ अनुभाव अस्ति ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेगचपलतात्रासादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः एकीभूतैः भयस्थायीभावयुक्तो भयानकरसस्य उत्पत्तिर्जायते ।

भरतमुनेबीभत्सरस्य रसस्य लक्षणे जुगुप्सा स्थायिभावोऽवस्थितो भवति । अयं रसोऽहृद्याप्रियकथनीयावाच्छनीयवस्तूनां श्रवणावलोकनकीर्तनादिभावैः समुत्पद्यते । अस्याभिनयः सर्वाङ्गसंहारसंकुचनमुखानासिका विकूणनोल्लेखनाङ्गशीर्णताथूत्कारोद्वेजनाद्यनुभावैर्भवति । अपस्मारावेगमोहव्याधिमरणादयो- व्यभिचारिभावाः सन्ति । बीभत्सरस्य रसस्य ।

अजानुसक्था घटजानवश्च दण्डायुधाश्चैव नखायुधाश्च ।

करङ्कवक्त्रा बहुमूर्तयश्च भग्नार्धवक्त्राश्च महामुखाश्च ॥

जानुरहितः, उरुरहितः, घटवत् ऊरुवान्, तीक्ष्णदन्तवान् तीक्ष्णनखायुक्तवान् कंकालवत् मुखयुक्तवान् विभिन्नाकृतयः युक्तवान् अर्द्धमुखवान् विकरालमुखवान् आसन् ।

श्लोकेऽस्मिन् राजकुमार आलम्बनः विभाव अस्ति । भूता उद्दीपनविभावाः सन्ति । तेषां विकृताकारचेष्टादयः अनुभावः सन्ति । अपस्मारादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सम्बलितैः जुगुप्सास्थायीभावयुक्तो बीभत्सरस उत्पन्नः भवति ।

श्वेतार्धवक्त्रा हरितार्धकायास्ताम्राश्च धूम्रा हरयोऽक्षिताश्च ।

व्यालोत्तरासङ्गभुजास्तथैव प्रघुष्टघण्टाकुलमेखलाश्च ॥

केचित् भूतानाम् अर्द्धमुखः श्वेतवर्ण आसन् शरीरस्य अर्द्धभागं । हरितवर्ण आसीत्, केचित् ताम्र, धूम्रहरितश्चामवर्णाश्च आसन् । कश्चिद् भुजाः सर्पाबद्धा । केचित् शब्दायमानाघण्टायुक्तमेखलां धारितवन्तः ।

अस्मिन् श्लोके राजकुमार आलम्बनविभाव अस्ति । भूतानां विकृताकृति उद्दीपनविभाव अस्ति । तेषां भय उत्पादकक्रिया अनुभाव अस्ति । अपस्मारादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः संयुक्तैः जुगुप्सास्थायीभावयुक्तो बीभत्सरसस्य अनुभूतिः भवति ।

भरतमुनिनादभुतरसस्य लक्षणे विस्मयः स्थायिभावो निगद्यते । अयमद्भुतरसो दिव्यजन द श १ नं नं ि स त म न १ र २ १ पू र ण १ नं ष ट व र त्

ग्रहणेनोपवनदेवकुलागमनसभाविमानमायेन्द्रजालसंभवानैर्विभावैः समुपद्यते ।
अपलकनयनोन्मीलनेन विस्फारितनेत्रविलोकनेनास्याभिनयोऽपेक्षितः । रोमांच
स्तम्भागदगदिकापलयाश्रुस्वेदहर्षसाधुवाददानपबन्धा-
हाहाहसनबाहुवदनवक्त्रांगुलिकाभ्रमणचालनादयोऽनुभावाः सन्ति ।

खात् प्रस्रुते चन्द्रमरीचिशुभ्रे द्वे वारिधारे शिशिरोष्णवीर्ये ।

शरीरसंस्पर्शसुखान्तराय निपेततुर्मूर्धनि तस्य सौम्ये ॥

चन्द्रकिरणवत् निर्मलः द्वे धारे शीललोष्णश्च, आकाशात् अस्रवत् अपतत् तथा
आत्मशरीरस्य स्पर्शकृत्वा तस्य सौम्यस्य मस्तके अपतत् ।

अत्र कुमार आलम्बनविभावः अस्ति । आकाशातपतत् धारा उद्दीपनविभाव अस्ति ।
सुखस्य अनुभव अनुभाव अस्ति । रोमांचस्तम्भगद्गदादि व्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र
तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावै एकीभूतैः विस्मयस्थायीभावयुक्तो अद्भुतरसस्य अनुमतिर्भवति ।

अमानुषीं तस्य निशम्य शक्तिं माता प्रकृत्या करुणार्द्रचित्ता ।

प्रीता च भीता च बभूव देवी शीतोष्णमिश्रेव जलस्य धाराः ॥

तस्या अमानवीयशक्तिं दृष्ट्वा प्रकृत्या करुणचित्तामाता, शीतलोष्णश्च
जलमिश्रतधारास्वरूपा, आनंदेन भयेन च निमग्ना अभवत् ।

श्लोकेऽस्मिन् राजकुमारस्य माता आलम्बनविभाव अस्ति । राजकुमारस्य
अमानवीयशक्ति उद्दीपनविभाव अस्ति । आनंदभयश्चानुभवनमनुभावो स्तः ।
रोमांचस्तम्भगद्गदादिव्यभिचारिभावाः सन्ति । अत्रोऽत्र तैः विभावानुभावव्यभिचारिभावैः
सम्बलितैः विस्मयस्थायीभावयुक्तो अद्भुतरस उत्पन्नः भवति ।

महाकाव्ये अस्मिन् उपमालंकारस्य अनुभावे उदाहरणानि नास्त्यन्ति ।

ततः चतुर्थे अध्याये अलंकारयोजनायाम्
उपमा—उत्प्रेक्षा—अर्थान्तरन्यास—भ्रान्तिमान—अतिशयोक्ति—विशेषोक्ति इत्यादिनाम्
अलंकारानाम् । प्राप्तोदहरणानि विवेचितवती तद्यथा प्रथमतः अलंकारस्वरूपम् ।

अलं क्रियतेऽनेनेति अलंकार, अर्थात् रसाद्युत्कर्षजनकत्वे सति, अतिशयशोभातिशायि
काव्यधर्मत्वम् अलंकारत्वम् । विषयेऽस्मिन् साहित्यदर्पणकार आचार्य विश्वनाथपंचाननमहोदयः
स्वाकीयं मतम् एवं भषितवान् ।

शब्दार्थयोरस्थिर ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसदीनुपकुर्वन्तोऽलंकाररास्तेऽगदादिवत् ।।

अर्थात् यथा अंगदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरुपकारकाः । अलंकारा अस्थिरा इति नैषा गुणवदावश्यकी स्थितिः । ²

ध्वनिवादिनः अलंकारिकालंकारान् काव्यस्य 'अस्थिर' धर्मरूपेषु स्वीकृतवन्तः । यथा ध्वन्यालोके आनन्दवर्धनाचार्येण कथितः—

विवक्षा तत्परत्वेन नांगीत्वेन कदाचन् ।

काले च ग्रहणत्यागौ नाति निर्वहणैषिता ।।

निर्व्यूढावपि चांगत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम्

रूपकादेरलंकार वर्जस्यांगत्वसाधनम् ।।

यत्र उपमानोपमेययोः भेदे सति, साधारम्यम्—उपमानोपमेययोः समानधर्मेण गुणक्रियादिरूपेण सम्बन्ध उपमालंकार इत्युच्यते ।

उपमालंकारस्वरूपविषये आचार्यमम्मटः स्वकीये काव्यप्रकाशाख्ये ग्रन्थस्य दशमोल्लायेसे एवम् उक्तवान् ।

'साधर्म्यमुपमा भेदे' ।

आचार्य विश्वनाथपञ्चाननमहोदयः स्वकीये साहित्यदर्पणाख्ये ग्रन्थस्य षष्ठ परिच्छेदे उपमायाः विषये स्वकीयमतम् एवं प्रदत्तवान्—

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैश्च उपमाद्वयोः ।

महाकाव्ये अस्मिन् उपमालंकारस्य अनेकापि उदाहरणानि भागतानि ।

सन्ति तैभ्यः मुख्यानि उदाहरणानि अत्र मया विवेच्यते ।।

इक्ष्वाकुवंशार्णवसम्प्रसूतः प्रेमाकरचन्द्र इव प्रजानाम् ।

शाक्येषु साकल्यगुणाधिवासः शुद्धोदनारव्यो नृपतिर्वभूव ।।

अस्मिन्श्लोके 'प्रेमाकरचन्द्र इव' अत्र प्रेम उपमेरूपः, चन्द्र उपमानरूपः, इव उपमावाचकः, 'प्रजानाम्' साधारणधर्म अस्ति । अत उपमेयोपमान—उपमावाचकसाधारणधमादयो मिलिता एकीभूताः पूर्णनेपमालंकारः प्रतीयते ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA.

आसीन्महेन्द्रादिसमस्य तस्य पृथ्वीव गुर्वी महिषी नृपस्य ।

मायेति नाम्नी शिवरत्नसारा शीलेन कान्त्याऽप्यधिदेवतेव ॥

अत्र 'पृथ्वीव' 'महेन्द्रादिसमस्य' इत्यत्र नृप उपमेयः, पर्वत उपमानः, सदृश उपमावाचकः च 'पृथ्वीव' इत्यत्र नृप उपमेयरूपः, पृथ्वी उपमानरूपा, इव उपमावाचक अस्ति । तस्मादत्र उपमालंकारस्य उत्पत्तिः भवति ।

उपमेयस्य उपमानेन सह एकरूपतया (तादात्म्येन) यत्सम्भावनं सोत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षानामकोऽलंकारः भवति । उत्कटैक कोटि संशयः सम्भावनम् सा चेयमुत्प्रेक्षा हेतुफलस्वरूपसम्भावनभेदाद् बहुप्रकाराः सन्ति ।

आचार्य विश्वनाथनमहोदयः स्वकीये साहित्यदर्पणाख्ये लाक्षणिके ग्रन्थे दशमपरिच्छेदे उत्प्रेक्षालंकारस्य स्वरूपम् एवं विवेचितवान् ।

भवेत्संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्याप्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥

तदष्टधापि प्रत्येक भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति..... ।

वाता वपुः स्पर्शसुखा मनोज्ञा दिव्यानि वासांस्यवपातयन्तः ।

सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकाशे जज्ज्वाल सौम्यर्चिरनीरितोऽग्निः ॥

श्लोकेऽस्मिन् सूर्य उपमेयवाचकः, अग्नि उपमानरूपा अस्ति । अतोऽत्रतयोः द्वयोः उपमानोपमेययोः सम्भावनाभावत्वेन उत्प्रेक्षालंकारस्य अभिव्यक्ति अवलोक्यते ।

लोकस्य मोक्षाय गुरौ प्रसूते शमं प्रपेदे जगदव्यस्थम् ।

प्राप्येव नाथं रवलु नीतिमत्तोमेको न मारो मुदमाप लोके ॥

अत्र शान्त जगदव्यवस्थम् उपमेयरूपः, नीतिमन्तं नाथम् उपमानरूपोऽस्ति । द्वयोः उपमानोपमेययोः संभावनत्वेन उत्प्रेक्षालंकारः द्योतते ।

निष्कास्य तं चोत्पलपत्रनीलं चिच्छेद चित्रं मुकुटं सकेशम् ।

विकीर्यमाणांशुकमत्तरिक्षे चिक्षेप चैन सरसीव हंसम् ॥

अत्र सकेशं मुकुटं निष्कास्य चिच्छेद् इति उपमेयरूपः, सरसीव हंसं चिक्षेप उपमानरूपोऽस्ति । अतोऽत्र उपमानोपमेययोः संभावनत्वात् उत्प्रेक्षालंकारस्य प्रतीतिर्भवति ।

सुवृत्तपीनांगुलिभिर्निरन्तरैरभूषणैर्गूढसिरैर्वराङ्गनाः ।

उरांसि जघ्नुः कमलोपमैः करैः स्वपल्लवैर्वातचला लता इव ॥

अत्र सुवृन्त पीनांगुलिभिर्निरन्तरैर्गूढसिरैर्वराङ्गानां उरांसिजघ्नुः इति उपमेयभूता, वातचला लता स्वपल्लवैः करैः उरांसिजघ्नुं इव उपमेयभूता । तस्मादत्र उपमेयोपमेययोः सम्भावना उत्प्रेक्षालंकारस्य प्रतीतिर्भवति ।

अनुपपद्यमानतया सम्भाव्यमानार्थस्य उपपादनार्थं यद् अर्थान्तरं न्यस्यते, सोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ।

वाग्देवतावतार आचार्यमम्मटमहाभागः स्वकीयेकाव्यप्रकाशस्य दशमोल्लासे अर्थान्तरन्यासालंकारस्य लक्षणम् एवं लिखितवान् । तद्यथा—

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥

स्वर्गाय युष्माकमयं तु धर्मो ममाभिलाषस्त्वपुनर्भवाय ।

अस्मिन् वने येन न मे विवत्सा भिन्न प्रकृत्या हि निवृत्तिधर्मः ॥

अत्र एवं प्रवृत्तन् भवतः इत्यादि सामान्यं प्रकृत्या हि निवृत्तिधर्मः इति विशेषेण समर्थिमिति विशेषेण सामान्यं समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकार द्योतते ।

तन्नारतिर्मे न परापचारो वनादितो येन परिव्रजामि ।

धर्मे स्थिताः पूर्वयुगानुरूपे सर्वे भवन्तो हि महर्षिकल्पाः ॥

श्लोकेऽस्मिन् तन्नारतिर्मे इत्यादि सामान्यं भवन्तो हि महर्षिकल्पाः इति विशेषेण सह समर्थिमिति विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकार अभिव्यज्यते ।

अर्थात् परेण उपमानेन निगीर्य कवलीकृत्य पृथगनिर्दिश्य यत् प्रकृतस्य उपमेयस्य अध्यवसानम् आहार्याभेद निश्चया सा अतिशयोक्तिः । विषयेऽस्मिन् वाग्देवतावतार आचार्यमम्मटः स्वकीयं मतं एवं भणितवान्—

निगीर्याध्यावसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्त्व यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ।

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्यय ।

विज्ञेयातिशयोक्ति सा..... ।

दृष्ट्वा तमिक्ष्वाकुकुलप्रदीपं ज्वलन्तमुद्यन्तमिवांशुमन्तम् ।

कृतेऽपि दोहे जनितप्रमोदाः प्रसुस्त्रुवुर्होमदुहश्च गावः ॥

अत्र प्रकरणलभ्यानां दोहेकृतेऽपि जनितप्रमोदाः प्रसुस्त्रुवुर्होमदुहश्च गाव इति तादात्म्येन अध्यवसानात् ज्वलन्त मुद्यन्तमिवांशुमन्ततम् इक्ष्वाकुकुलप्रदीप इति अतिशयं प्रतीयते । अति निगीर्याध्यावसानरूपा भेदोऽयेदाऽध्यवसायत्मिका अतिशयोक्तिरियमिति ।

कच्चिदनसूनामयमष्टमः स्यात् स्यादश्विनोरन्यतरश्च्युतो वा ।

उच्चैरुच्चैरिति तत्र वाचस्तदर्शनाद्विस्मयजा मुनीनाम् ॥

श्लोकेऽस्मिन् कदाचिद्वसूनामयमष्टमः स्याद् अश्विनोरन्यतरश्च्युतोवा स्यात् इति कारणस्य मुनीनाम् तद्दर्शनाद्विस्मयजा उच्चैः उच्चैः वाचम् ऊचः इति प्रथममुक्तिरिति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपाऽतिशयोक्ति ।

रूपयति एकता नयतीति रूपकम् । उपमानापमेययोः योऽभेद अभेदारोपतद् रूपकमित्यर्थः ।

रूपकालंकारस्य स्वरूपविषये आचार्यमम्मटः स्वकीयेकाव्यप्रकाशे दशमोल्लासे एवं भणितवान् ।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

समस्तवस्तुविषयं श्रोता आरोपिता यदा ॥

इक्ष्वाकुवंशार्णवसम्प्रसूतः प्रेमाकरश्चन्द्र इव प्रजानाम् ।

शाक्येषु साकल्यगुणाधिवासः शुद्धोदनारव्यो नृपतिर्बभूव ॥

श्लोकेऽस्मिन् 'इक्ष्वाकुवंश' उपमेयरूप अर्णवः समुद्र उपमानरूप । इक्ष्वाकुवंशैव अर्णव इति अंगी प्रधानाम् । अतोऽत्र उपमेयो उपमान् आरोप्यमाणत्वेन रूपकालंकारस्य अभिज्यक्तिर्जायते ।

प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन इति पूर्वसूत्रात् उपेक्षालंकारात् अनुवर्तते तथा

च प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन सादृश्यज्ञानप्रयोज्यो यस्तु संशयः संशयात्मक ज्ञानम् स संदेहानामालंकारः । स च भेदोक्तौ, भेदाऽनुक्तौ चेति द्विविधः । अयं च ससन्देहो निश्चयगर्भो निश्चयान्तः, शुद्धश्च केवलसंशयरूपश्च इति त्रिविधो भवति ।

काव्यप्रकाशकाराचार्यमम्मटमहाभागः स्वकीये काव्यप्रकाशख्ये लाक्षणिके ग्रन्थे अस्यस्वरूपम् एवं लिखितवान् ।

ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ।

आचार्यविश्वनाथेनाऽपि सन्देहालंकारस्य स्वरूपविषये स्वकीयेसाहित्यदर्पणाख्ये ग्रन्थे दशमपरिच्छेदे एवम् उक्तः ।

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ।

शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चययान्त इति त्रिधा ।।

आचार्य रुय्यक महोदय अलंकारसर्वस्वनामाख्ये ग्रन्थे सन्देहालंकारस्य स्वरूपम् एवं भणितवान् ।

“विषयस्य संदिह्यमानत्वे संदेहः । अभेद प्रधान्ये आरोप इत्येव । विषयः प्रकृतोऽर्थः यदिभित्तिवत्त्वेनाप्रकृतः संदिह्यते । अप्रकृत संदेहे विषयोऽपि संदिह्यते एव । तेन प्रकृतः प्रकृतगतत्वेन कविप्रतिभोत्थापिते संदेहे सन्देहालंकारः । स च त्रिविधः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चययान्तश्चा ।” पण्डितराजजगन्नाथ— महोदयैरपि रसगंगाधरस्यद्वितीयानने सन्देहालंकार एवं लिखितवन्तः ।।

“सादृश्यमूला भासमानविरोधका समवला नानाकोट्द्वयगाहिनो धी रमणीया ससन्देहालंकृतिः ।

चन्द्रालोके श्री जयदेवमहोदयः सन्देहालंकारम् एवम् उक्तवान् ।

“स्यात्स्मृति— भ्रान्तिसंदेहैस्तदेवालंकृतित्रयम् ।

पंकजं पश्यतस्तस्याः मुख मे गाहते मनः ।।

अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेद पंकजम् ।

पंकजं वा सुधाशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः ।।

आचार्य भामहमहोदयः काव्यालंकारे नामके ग्रन्थे अलंकारवर्णनप्रसंगे सन्देहालंकारस्य स्वरूपम् एवं लिखितवान् ।

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् । श्रीगणेशाय नमः ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ १ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ २ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ ६ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ ७ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ ८ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ ९ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ १० ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ ११ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॥ १२ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

शैलेन्द्रपुत्रीं प्रति येन विद्धो देवोऽपित शम्भुश्चलितो बभूव ।

न चिन्तायत्येष तमेष बाणं किं स्यादचित्तो न शर स एषः ॥

अत्र 'किमयं अचिन्तः वा वाणम्' इति संशयत्वात् भेदोक्तौ संदेहालंकारः प्रतीयते ।
तस्मादत्र संदेहालंकारः ।

ततः पञ्चमोऽध्याये बुद्धचरित महाकाव्ये आगतानाम् पात्राणाम् चरित्रचित्रणम्
विवेचितवती तद्यथा —

कविताविलासेन महाकविना अश्वघोषेन विरचितस्य देशेषु विदेशेषु च ख्याताख्यातस्य
'बुद्धचरितमहाकाव्यस्य' प्रशंसाप्रशंसितस्य संस्कृतसाहित्यस्य च बौद्धधर्मस्य लालामभूतस्य
नायकः महाराजशुद्धोधनस्य पुत्रः बुद्ध अस्ति । तस्मिन् नायकस्य सर्वगुणा अवलोकितानि
सन्ति ।

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः ।

रक्तश्लोकः शुचिर्वाग्मी रुढवंशः स्थिरो युवा ॥

बुद्धयुत्साह स्मृतिर्प्रज्ञा कलामानसमन्वितः ।

शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥

बुद्धजन्मना एवं धर्मावलम्बी आसीत् । तस्य जन्मविषये श्रुत्वा एव असितमुनिः
राजकुमारबुद्धस्य विषये राजानं कथयति ।

दुःखार्दितेभ्यो विषयावृतेभ्यः संसारकान्तारपथस्थितेभ्यः ।

आख्यास्यति हियेत विमोक्षमार्गं मार्गप्रनष्टेभ्य इवाध्वरेभ्यः ॥

विदह्यमानाय जनाय लोके रागाग्निनायं विषयेन्धनेन ।

प्रह्लादमाधास्यति धर्मवृष्ट्या वृष्ट्या महामेघ इवातपन्ते ॥

तृष्णार्गलं मोहतमः कपाटं द्वारं प्रजानामपयानहेतोः ।

विपाटयिष्यत्यमुत्तमेन सद्धर्मताडेन दुरासदेन ॥

स्वैर्मोहपाशैः परिवेष्टितस्य दुःखाभिभूतस्य निराश्रयस्य ।

लोकस्य संबुध्य च धर्मराजः करिष्यते बन्धनमोक्षमेषः ॥

एवं बुद्धगुणान् विषये असित मुनिः नृपशुद्धोदनं श्रावयत् । सः बुद्ध राजकीयविषयेषु
न रमयत् ।

नाधीरवत्कामसुखे ससंजे न संरंजे विषमं जनन्याम् ।
 धृत्येन्द्रियाश्वांश्चपलान् विजिज्ञे बंधूश्च पौरांश्च गुणैर्जिगाय ॥
 नाध्यैष्ट दुःखाय परस्य विद्यां ज्ञानं शिवं यत्तु तदध्यगीष्ट ।
 स्वाभ्यः प्रजाभ्यो हि यथा तथैव सर्वप्रजाभ्यः शिवमाशशंसे ॥

अर्थात् स बुद्ध अधीरपुरुषवत् विषयसुखेषु न रमयत्, स्त्रिषु तस्यानुरागो न अभवत्, स धैर्येण चपलाश्ववत् इन्द्रियान् विजिज्ञे गुणैश्च बन्धुपुरवासीन च अजयत् ।

अस्ति यशोधरा अश्वघोषस्य बुद्धचरितमहाकाव्यस्य नायिका । यद्यपि नाट्यशास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु नायिकागुणानां प्रतिपादनं नैव कृतमस्ति तथापि नायकगुण एव प्रायो नायिकास्वपि द्रष्टव्या इति नेतृसामान्य गुणाः— विनीतत्वम्, मधुरता (प्रियदर्शता) त्यागः, दक्षता, प्रियम्बदता, रुढवंशता, स्थिरता, युवावस्था, बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलादिसमन्वितत्वम् इत्यादयः सर्वेगुणाः यथावद्रूपेण परिगणनीयाः । अन्ये च स्त्रीगुणा अपि अत्र दृष्टव्येति मनसि निधायबुद्धचरितनायिकायाः यशोधरायाश्चरित्रगतगुणानां मूल्याङ्कनमत्र क्रियते ।

बुद्धस्य वनगमने सति सा कोमल हृदया यशोधरा पतिवियोगेन बहुविधं विलपति ।

ततो धरायामपतद्यशोधरा विचक्रवाकेव रथाङ्गसाह्वया ।
 शनैश्च तत्तद्विललाप विक्लवा मुहुर्मुहुर्गदगदरुद्धया गिरा ॥
 स मामनाथां सहधर्मचारिणीमपास्य धर्मं यदि कर्तुमिच्छति ।
 कुतोऽस्य धर्मः सहधर्मचारिणीं विना तपो यः परिभोक्तुमिच्छति ॥

एवं मृदुलहृदया सा यशोधरा कथयति स्वर्गसुखाय मम किञ्चिदपि अभिलाषा नास्ति । केवलम् मम एकैव मनोरथः स मम प्रियतमः माम् अस्मिन्नलोके परलोके च केनापि विधिना न जह्यादिति ।

एवं सा आत्मना मन्दभाग्यवती इति कथयति ।

अभागिनीं यद्यहमायतेक्षणं शुचिस्मितं भर्तुरुदीक्षितुं मुखम् ।
 न मन्दभाग्योऽर्हति राहुलोऽप्ययं कदाचिदङ्के परिवर्तितुं पितुः ॥
 अहो नृशंसं सुकुमारवर्चसः सुदारुणं तस्य मनस्विनो मनः ।
 कलाप्रलापं द्विषतोऽपि हर्षणं शिशुं सुतं यस्त्यजतीदृशं बत ॥

ममापि कामं हृदयं सुदारुणं शिलामयं वाप्ययसोऽपि वा कृतम् ।

अनाथवच्छ्रीरहिते सुखोचिते वनं गते भर्तरि यन्न दीर्यते ॥

महाराजशुद्धोदनः महात्मा बुद्धस्य पितुः च शाक्यराज्यस्य नृपः आसीत् । तस्य सुलक्षणा भार्या मायानाम्नीदेव्याः आसीत् ।

इक्ष्वाकुवंशार्णवसम्प्रसूतः प्रेमाकश्चन्द्र इव प्रजानाम् ।

शाक्येषु साकल्यगुणाधिवासः शुद्धोदनाख्यो नृपतिर्बभूव ॥

शुद्धोदनस्य हृदयः अतिकोमलः स पुत्रजन्मोपरान्तं तस्य भावीभविष्यविषये अति चिन्तयति । एकस्मिन् दिवसे नृपगृहे असितमुनिः आगतवान् । ततः सनृपः तेन मुनिना स्वकीयपुत्रभविष्यविषये अपृच्छत् ।

स शुद्धोदनः गृहस्थधर्मे अति विश्वसति परन्तु अन्तिमावस्थायां तपोवनप्रवेशः रमणीयः स्वीकरोति । सः सिद्धार्थं प्रति कथयति ।

तदिमं व्यवसायमुत्सृजत्वं भव तावन्निरतो गृहस्थधर्मम् ।

पुरुषस्य वयः सुखान् भुक्त्वा रमणीयो हि तपोवनप्रवेशः ॥

बुद्धचरितमहाकाव्यस्य छन्दकस्य चरितम् अति महत्वपूर्णमस्ति स एकः रथवाहक अस्ति । नृपं प्रति स अति स्नेहं करोति । स एकः विलक्षणबुद्धिधारक अस्ति । यदा राजकुमारसिद्धार्थः वृद्धावस्थाजर्जरवृद्धं जनं पश्यति तदा स राजकुमारः सूतं पृच्छति कोऽयं जनः तदा सः उत्तरति—

इत्येवमुक्तः स रथप्रणेता निवेदयामास नृपात्मजाय ।

संरक्ष्यमाप्यर्थमदोषदर्शी तैरेव देवैः कुतः बुद्धिमोहः ॥

एकस्मिन् दिवसे स सूतः छन्दकः राजकुमारसिद्धार्थं वनविहारणाय गतवान् तत्र राजकुमारः एकं वृद्धं जनम् अपश्यत् तदा स राजकुमारः सारथिछन्दकं तं विषये पृच्छति । तदा स सारथि—छन्दकः राजकुमारं प्रति कथयति—

ततोऽब्रवीत्सारथिरस्य सौम्य धातुप्रकोपप्रभवः प्रवृद्धः ।

रोगाभिधानः सुमहाननर्थः शक्तोऽपि येनैष कृतोऽस्वतन्त्रः ॥

बिम्बसारः मगधराज्यस्य एकः नृप अस्ति । स न्याय प्रियः कामप्रियः पराक्रमी बलशाली नृप अस्ति । एकस्मिन् दिवसे स सिद्धार्थं भिक्षुवेषे परिभ्रमन् स्वभवनोपरिभागात्

अवलोक्य स्वकीयसेवकेन तं विषये अपृच्छत् ।

श्रेण्योऽथ भर्ता मगधाजिरस्य वाह्यद्विमानाद्विपुलं जनौघम् ।

ददर्श पप्रच्छ च तस्य हेतुं ततस्तमस्मै पुरुषः शशंस ॥

स मगधराजविम्बसारः राजकुमारसिद्धार्थपार्श्वेगते सति तस्य विषये पृच्छति ।
केन कारणेन तवरुचिः भिक्षायाम् अभवत् कथं कषाय वस्त्राणि धारिवान्?

आदित्यपूर्वं विपुलं कुलं ते नवं वयो दीप्तमिदं वपुश्च ।

कस्मादियं ते मतिरक्रमेण भैक्षाक एवाभिरता न राज्ये ॥

गात्रं हि ते लोहितचन्दनार्हं काषायसंश्लेषमनर्हमेतत् ।

हस्तः प्रजापालनयोग्य एष भोक्तुं न चार्हः परदत्तमन्नम् ॥

तत्सौम्य राज्यं यदि पैतृकं त्वं स्नेहात्पितुर्नेच्छसि विक्रमेण ।

न च क्रमं मर्षयितुं मतिस्ते भुङ्क्वार्धमस्मद्विषयस्य शीघ्रम् ।

ततः षष्ठोऽध्याये प्रकृतिचित्रणम् चित्रितवती -

आसीन्महेन्द्रादिसमस्य तस्य पृथ्वीव गुर्वी महिषी नृपस्य ।

मायोति नाम्नी शिवरत्नसारा शीलेन कान्त्योऽप्यधिदेवतेव ॥

अत्र नृप शुद्धोधनस्य भार्या मायायाः स्वरूपशीलकान्तिविषयेषु महेन्द्रपर्वतस्य
उपमाविधाय कविना अनेकशः प्रतिपादिता ।

अर्थात् महेन्द्रपर्वतइव तस्यनृपस्य शुद्धोधनस्य कल्याणमय रत्नपूर्णा, पृथ्वी इव
गौरववती, शीलेन कान्त्या अधिदेवता वत् तस्यामाया नाम्नाभिद्येया महिषी आसीत् ।

यस्य प्रसूति गिरिराजकीला वाताहता नौरिव भूश्चाल ।

सचन्दना चोत्पलपद्मगर्भा पपात वृष्टिर्गगनादनभ्रात् ॥

श्लोकेऽस्मिन् गिरिराजसुमेरु पर्वतस्य विषये कविना एवं कथितः ।

शान्ताम्बुवाहाः सरितो बभूवुः ।

प्रज्ञाम्बुवेगां स्थिरशीलवप्रां समाधिशीतां व्रतचक्रवाकाम् ।

अस्योत्तमां धर्मनदी प्रवृत्तां तृष्णार्दितः पास्यति जीवलोकः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

॥ अथः प्रथमः अध्यायः ॥

श्लोकेऽस्मिन् धर्मरूपानन्दविषये राजकुमारस्य उपमां विधाय कविना प्रोक्तः ।

समुद्रवस्त्रामपि गमवाप्य पारं जिगीषन्ति महार्णवस्य ।

लोकस्य नामैर्न वितृप्तिरस्ति पतद्भिर्महोभिरिवार्णवस्य ॥

प्रस्तुतश्लोके समुद्ररूपाणि वस्त्राणि अवाप्य पृथ्वीरूपराज्यं प्राप्यजनः महासागरपारं गन्तुं इच्छन्ति इति ।

ततः शिवं कुसुमितबालपादपं परिभ्रमत्प्रमुदितमत्तकोकिलम् ।

विमानवत् स कमलचारुदीर्घिकं ददर्श तद्वनमिव नन्दनं वनम् ॥

श्लोकेऽस्मिन् नन्दवनस्य सुषमायाः विषये कविना उक्तः— अर्थात् यस्मिन् पर्वते कुसुमितबालपादपान् परिभ्रमत्प्रमुदिमत्त कोकिलाम् कमलचारुदीर्घिकान् वनं काननं नन्दनं ददर्श ।

चूतयष्टता सामाशिलष्टो दृश्यतां तिलकद्रुमः ।

शुक्लवासां इव नरः स्त्रिया पीताङ्गरागया ॥

अर्थात् आम्रशारवाबद्धः तिलकवृक्षं पश्यतु मन्ये स्वेतवस्त्रदधानः पुरुषः पीताङ्गरागयुक्ता स्त्रिया सह आलिङ्गनं करोति ।

वंशश्रियं गर्भगतां वहन्ती प्राचीव कल्ये विरराज राज्ञी ।

अत्र शुद्धोदनस्य पट्टमहिषीमायायाः गर्भधारणोपरान्तं सा राज्ञा प्राचीव कल्ये विरराज ।

वालो रविर्भूमिमिवावतीर्णः ।

अत्र प्रादुर्भूत बालकस्योपमा प्रातः कालिक भास्करेण सह कृतः अर्थात् सः बालकः राजकुमारः प्रातर्सूयोपमम् अवतीर्णोऽभवत् ।

ततः सप्तमे अध्याये सांस्कृतिकतत्त्वानाम् विवेचनम् निष्पादितवती ।

श्रेण्योऽथ भर्ता मगधाजिरस्य वाह्याद्विमानाद्विपुलं जनौघम् ।

ददर्श प्रपच्छ च तस्य हेतुं ततस्तमस्मै पुरुषः शशंस ॥

अत्र मगध देशस्य वर्णनम् कविना वर्णितः ।

ततो विहीनं कपिलाह्वयं पुरं महात्मना तेन जगद्धितात्मना ।

जन्ममरण योरदृष्टपारो न पुरमहं कपिलाह्वयं प्रवेष्टा ।

अत्र कपिलवस्तुराज्यस्य वर्णन वर्णितवान् कविः ।

पुरो हि काशिसुन्दर्या वेशवध्वा महानृषिः ।

श्लोकेऽस्मिन् काशिदेशस्य वर्णनं कविना वर्णितः ।

अथैवमुक्तो मगधाधिपेन सुहृन्मुखेन प्रतिकूलमर्थम् ।

इति ब्रुवाणेऽपि नराधिपात्मजे निवर्तयामास सू नैव तं रथम् ।

विशेषयुक्त तु नरेन्द्रशासनात् स पद्मषण्डं वनमेव निर्ययौ ।।

ततः शिवं कुसुमितबालपादपं परिभ्रमत्प्रमुदितमत्तकोकिलम् ।

विमानवत् स कमलचारुदीर्घिकं ददर्श तद्वनमिव नन्दनं वनम् ।।

यदा राजकुमारसिद्धार्थः वनं गतवान् तदा तं वनं नन्दनवनवत् शोभायमानम् अवलोकयामास । अर्थात् तस्मिन् वने कुसुमित बालपादपं भ्रमयन् प्रसन्नः मत्तकोकिलं कमलपुष्पसुशोभितं दीर्घिकं भव्यविमानवत् आसीत् । अतो तं वनं नन्दनवनवत् ददर्श ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्योऽभवत् ।

मध्यं तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत् ।।

एवं वैदिकपरम्परायां चतुर्वर्णेषु ब्राह्मणं विराट्पुरुषस्य मुखः, क्षत्रिय बाहुः वैश्य मध्यभागः शूद्रञ्च पाद इति उक्तः । एकस्मिन् अन्यस्थले चतुर्वर्णानां प्रियतायाः प्रार्थना कृतः ।

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ।।

प्रिय मा दर्भं कृणु ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च ।

ऋग्वेदोऽपि चतुर्वर्णानां उल्लेखः दृश्यते ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।

उरुं तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।।

राजाशुद्धोदनोऽपि ब्रह्मचर्यव्यतीते सति गृहस्थाश्रमऽऽगत्य 'माया' नाम्नी देव्या सह पाणिग्रहणसंस्कारम् अरचयत् । सा माया देवी रूपगुणशीलकान्तिसम्पन्ना राजसभागमेन

गर्भम् धृत्तवती ।

आसीन्महेन्द्रादिसमस्य तस्य पृथ्वीव गुर्वी महिषि नृपस्य ।

मायेति नाम्नी शिवरत्नासारा शीलेन कान्त्याऽर्प्याधदेवतेव ॥

देवैरभिप्रार्थ्यमनल्पभोगं सार्धं तपाऽसौ बुभुजे नृपालः ।

सा चाथ विद्येव समाधियुक्ता गर्भं दधे लोकहिताय साध्वी ॥

पूर्वं तु सा चन्द्रमिवाभ्रमध्ये स्वप्ने ददर्शात्मवपुर्विशन्तम् ।

नागेन्द्रमेकं धवलं न धीरा तस्मान्निमित्ताद्वियाजचकार ॥

ततः सा माया राजमहिषी एकस्मिन् शुभमुहूर्ते यथा समये शुभ लक्षणसम्पन्नम्
एकं पुत्रं प्रसूतवती ।

बुद्ध चरितमहाकाव्ये संवेगोत्पत्ति नामके तृतीयसर्गेऽपि वृद्धावस्थाविषयकः एक
श्लोकः अतिमहत्त्वपूर्णोऽस्ति—

ततः कुमारो जरयाभिभूतं दृष्ट्वा नरेभ्यः पृथगाकृतिं तम् ।

उवाच संग्राहकमागतास्तत्रैव निष्कम्पनिविष्टदृष्टिः ॥

क एष भोः सूत नरोऽभ्युपेतः केशैः सितैर्यैष्टिविषक्तहस्तः ।

भ्रूसंवृताक्षः शिथिलानताङ्गः किं विक्रियैषा प्रकृतिर्यदृच्छा ॥

चतुर्थसर्गे विषयविरक्त राजकुमार स्वयमेव वृद्धावस्थायाः विषये कथयति—

यदा तु जरया पीतं रूपमांसा भविष्यति ।

आत्मनोऽप्यनभिप्रेतं मोहत्तत्र रतिर्भवेत् ॥

मृत्युव्याधिजराधर्मा मृत्युर्व्याधजरात्मभिः ।

रममाणो ह्यसंविग्नः समानो मृगपक्षिभिः ॥

एवं चिन्तयन् स राजकुमारसिद्धार्थः सांसारिकविषयभोगान् परित्यज्य एकस्मिन्
काननेऽऽगत्य तपस्याविषये चिन्तयति ।

इति तस्य विपश्यतो यथावज्जगतो व्याधिजराविपत्तिदोषान् ।

बलयौवनजीवित प्रवृत्तो विजगामात्मगतो मदः क्षणेन ॥

न जहर्ष न चापि चानुपेते विचिकित्सां न ययौ न तन्दिनिद्रे ।

न च कामगुणेषु संरञ्जे न विदिद्वेष परं न चावमेने ॥

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

॥ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

॥ अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

॥ अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

॥ अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

॥ अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

॥ अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

॥ अथ विष्णुसहस्रनाम ।

। अथ विष्णुसहस्रनाम ।

॥ अथ विष्णुसहस्रनाम ।

इति बुद्धिरियं च नीरजस्का ववृधे तस्य महात्मनो विशुद्धा ।

पुरुषैरपरैरदृश्यमानः पुरुषश्चोपसर्प भिक्षुवेषः ॥

एवं बुद्धचरिताख्ये महाकाव्येऽपि एकस्मिन् स्थले नामकरणसंस्कारविषये अवलोक्यते—

दशसु परिणतेष्वहः सु चैव प्रयतमनाः परमा मुदा परीतः ।

अकुरूप जपहोममंगलाद्याः परमभावाय सुतस्य देवतेज्याः ॥

अर्थात्— परमानन्दं भूत्वा प्रयत्नशीलः नृपः दशदिवसोपरान्त पुत्रस्य परमकल्याणाय जपयज्ञमंगलादिकर्मैः देवयज्ञं संपादितवान् नामकरणसंस्कारं च कृतवान् ।

बुद्धचरितमहाकाव्येऽपि एकस्मिन् स्थले समावर्तनसंस्कारस्य अतिसूक्ष्मरूपः अवलोक्यते । तद्यथा—

वयश्च कौमारमतीत्य सम्यक् संप्राप्य काले प्रतिपत्तिकर्म ।

अल्पैरहोभिर्बहुवर्षगम्या जग्राह विद्याः स्वकुलानुरूपाः ॥

नैः श्रेयसं तस्य तु भव्यमर्थं श्रुत्वा पुरस्तादिसितान्महर्षेः ।

कामेषु संगं जनयांबभूव वन न यायादिति शाक्यराजः ॥

कुलात्ततोऽस्मै स्थिरशीलयुक्तात् साध्वीं वपुर्हीविनयोपपन्नाम् ।

यशोधरां नाम यशोविशालां वामाभिधानां श्रियमाजुहाव ॥

विद्योतमानो वपुषा परेण सनत्कुमारप्रतिमः कुमारः ।

सार्धं तया शाक्यनरेन्द्रवध्वा शच्या सहस्राक्ष इवाभिरेमे ॥

एवं बुद्धचरितमहाकाव्ये विवाहसंस्कारविषये कविना अतिस्वल्पेन प्रतिपादितः ।

ततः अष्टमे अध्याये आत्मापरमात्मा—मुक्ते—साधनम्—संवेग—तपस्चरणम् मुक्तावस्थायाः स्वरूप इत्यादीनां विषये संक्षेपतः विवेचितवती ।

सशिष्यः कपिलश्चेह प्रतिबुद्ध इति स्मृतः ।

सपुत्रः प्रतिबुद्धस्तु प्रजापतिरिहोच्यते ॥

जायते जीर्यते चैव बाध्यते म्रियते च यत् ।

तद् व्यक्तिमिति विज्ञेयमव्यक्तं तु विपर्ययात् ॥

अज्ञानं कर्मतृष्णा च ज्ञेयाः संसार हेतवः ।

स्थितोऽस्मिन्त्रितेयं जन्तुस्तत्सत्त्वं नातिवर्तते ।।

विप्रत्ययादहंकारात् संदेहादभिसंप्लवात् ।

अविशेषानुपायाभ्यां संङ्गदभ्यवपाततः ।।

अर्थात्— अस्मिन् विषये (क्षेत्र—क्षेत्रज्ञानि) सशिष्यः कपिलः प्रतिबुद्धः (प्रबुद्धः तत्त्ववेत्ता वा) स्मृतिवान् । किन्तु पुत्रैसह प्रजापतिः (पुत्र पालकः वा उत्पादकमनुष्यः) अस्मिन् विषये प्रतिबुद्धः (केवलं पुत्रपालने कुशलः) इति उच्यते ।

यः उत्पद्यते जीर्यते, पीडयते, म्रीयते स जनः वा य अस्यातिरिक्तः स अव्यक्तः इति ज्ञायते ।

अज्ञान, कर्मतृष्णाश्च संसारस्य त्रयहेतवः एषु त्रिषु स्थिते सति सत्त्वात् (प्रकृति—विकार—जन्म—जरा मृत्युश्च) पारं नैव गमिष्यति ।

विप्रत्यय—अहंकार—सन्देह—अभिसंप्लव—अविशेष—अनुपाप—संग—अभ्यवपातादि कारणैः जीवः सत्त्वतिक्रमणं नैव करोति ।

बुद्धचरितस्य द्वादशे सर्गे अराडदर्शनप्रसंगे मुक्तविषयकानि अनेकानि अवतरणानि अवालोचितानि सन्ति । तेभ्यः मुख्यानि अवतरणानि अत्र विवेच्यते ।

“यत्कर्माज्ञानतृष्णानां त्यागान्मोक्षश्च कल्प्यते ।

अत्यन्तस्तत्परित्यागः सत्यात्मनि न विद्यते ।।

हित्वा हित्वा त्रयमिदं विशेषस्तूपलभ्यते ।

आत्मनस्तु स्थितिर्यत्र तत्र सूक्ष्ममिदं त्रयम् ।।

सूक्ष्मत्वाच्चैव दोषाणामव्यापाराच्च चेतसः ।

दीर्घत्वादायुषश्चैव मोक्षस्तु परिकल्प्यते ।।

अहङ्कारपरित्यागो यश्चैष परिकल्प्यते ।

सत्यात्मनि परित्यागो नाहङ्कारस्य विद्यते ।।

संख्यादिभिरमुक्तश्च निर्गुणो न भवत्ययम् ।

तस्मादसति नैर्गुण्ये नास्य मोक्षोऽभिधीयते ।।

गुणिनो हि गुणानां च व्यतिरेको न विद्यते ।

रूपोष्णाभ्यां विरहितो न ह्यग्निरुपलभ्यते ।।”

'इत्येवमुक्तः स रथप्रणेता निवेदयामास नृपात्मजाय ।
 संरक्ष्यमाप्यर्थमदोषदर्शी तैरेव देवैः कृतबुद्धिमोहः ॥
 रूपस्य हन्त्री व्यसनं बलस्य शोकस्य योनिर्निधनं रतीनाम् ।
 नाशः स्मृतीनां रिपुरिन्द्रियाणामेषा जरानाम ययैष भग्नः ॥
 पीतं ह्यनेनापि पयः शिशुत्वे कालेन भूयः परिसृप्तमुर्व्याम् ।
 क्रमेणं भूत्वा च युवा वपुष्मान् क्रमेण तेनैव जरामुपेतः ॥
 इत्येवमुक्ते चलितः स किञ्चिद्राजात्मजः सूतमिदं बभाषे ।
 किमेष दोषो भविता ममापीत्यस्मै ततः सारथिरभ्युवाच ॥
 आयुष्यतोऽप्येष वयः प्रकर्षो निःसंशयं कालवशेन भावी ।
 एवं जरा रूपविनाशयित्रीं जानाति चैवेच्छति चैव लोकः ॥

अर्थात् एवं कथने सति स रथवाहकः राजकुमाराय गुप्तकथनं कथितवान् । तैः
 देवैः तस्य बुद्धोऽपि मोहोत्पादितवन्त अतो अस्मिन् दोषः नापश्यत् । रूपस्यहन्त्री, बलाय
 विपत्तिः स्वरूपा, शोकस्य जननी, आनन्दस्य कालः, स्मृतेः विनाशिका, इन्द्रियाणां
 शत्रुः, जरावस्था अस्ति, येन एषः त्रोटितः । अनेनापि वाल्यावस्थायाम् पीतदुग्ध, पुनः
 कालक्रमानुसारेण पृथिव्याम् परिसुप्तः, क्रमशः सुन्दरं युवां भूत्वा, तेनैव क्रमेण वृद्धत्वमुपेतः ।
 इत्येवमुक्ते सति स राजकुमारः किञ्चिद् चकितं भूत्वा सारथिनम् अपृच्छत्, किं एष
 दोषः मामपि भविष्यति ? ततः सारथि उवाच एषा वृद्धावस्थाकालवशात् निश्चितरूपेण
 हे आयुष्मान् ! त्वामपि भविष्यति, एषा रूपविनाशिनी अवस्थां जनाः जनन्ति चैवेच्छन्ति ।

अन्येकस्मिन् दिवसे पुनः खिन्नमानसः स राजकुमारसिद्धार्थः वनविहारार्थं राजभवनात्
 राजमार्गे आगतवान् । तत्र स एकं मृतपुरुषं अवलोक्य सारथिनं प्रच्छयामास ।

अथाब्रवीद्राजसुतः स सूतं नश्यैचतुर्भिर्हियते क एषः ।

दीनैर्मनुष्यैरनुगम्यमानो विभूषितश्चाप्यवरुद्यते च ॥

ततः स राजकुमारसिद्धार्थः सारथिनमपृच्छत् । भो सूत ! चतुर्भिः नरैः उह्यमाना क
 एषः ? दीनैः जनैः अस्यानुगमनं क्रीयन्ते च विशेषविधिना सुसज्जितः क्रीयन्ते, तथापि
 अस्यकृते रोदन्ति । एवं कथने सति स सारथिः राजकुमारं प्रावोचत् ।

यदा राजकुमार सिद्धार्थः तपस्यार्थं वने आगतवान्, तत्र तेन वल्लकलवस्त्रधारिणः
 अनेकान् तपोधनान् अवलोकितः ।

केचिज्जलविलन्नजटाकलापा द्विः पावकं जुहवति मन्त्रपूर्वम् ।
मीनैः समं केचिदपो विगाह्य वसन्ति कूर्मोल्लिखितैः शरीरैः ॥
एवं विधैः कालचितैस्तपोभिः परैर्दिवं यान्त्यपरैर्नृलोकम् ।
दुःखेन मार्गेण सुखं ह्युपैति सुखं हि धर्मस्य वदन्ति मूलम् ॥

अर्थात् तत्र कानने कोऽपि तपोधनः जलाभिषक्तजटाकलापा मन्त्रेण अग्नौमन्त्रपूर्वकं
हविः जुहोति । कोऽपि जले विगाह्य कूर्मोल्लिखितैः शरीरैः मीनैः सह निवसन्ति । एवं
बहुकालसंचितैः श्रेष्ठतपोभिः तपोधनाः स्वर्गं गच्छन्ति च परैः नृलोकमेव गच्छन्ति ।
दुःखमार्गेण सुखं प्राप्नोति केचिद् । केचिच्च सुखमेव धर्मस्य मूलं कथयन्ति ।

ततस्तेन स दिव्येन परिशुद्धेन चक्षुषा ।
ददर्श निखिलं लोकमादर्श इव निर्मले ॥
सत्त्वानां पश्यतस्तस्य निकृष्टोत्कृष्टकर्मणाम् ।
प्रच्युतिं चोपपत्तिं च ववृधे करुणात्मता ॥
इमे दुष्कृतकर्माणः प्राणिनो यान्ति दुर्गतिम् ।
इमेऽन्ये शुभकर्मणः प्रतिष्ठन्ते त्रिविष्टपे ॥
उपपन्नाः प्रतिभये नरके भृशदारुणे ।
अमी दुःखैर्बहुविधैः पीडयन्ते कृपणं बत् ॥
पाय्यन्ते क्वथितं केचिदग्निवर्णमयोरसम् ।
आरोप्यन्ते रुवन्तोऽत्ये निष्टप्तस्तम्भमायसम् ॥ ²

अर्थात्— तदा तेन स सर्वथाशुद्धदिव्यचक्षुषा अखिलं विश्वम् अपश्यत् । यथा
निर्मले दर्पणे प्रतिबिम्बम् जनाः पश्यन्ति । निकृष्टोत्कृष्टकर्मणाम् प्राणीनां पतनोत्थानम्
अवलोकयन् तस्य करुणात्मता वृद्धिं गता । इमे निन्दित कर्माणः जीवाः दुर्गतिं प्राप्नुवन्ति,
इमेऽन्ये च शुभकर्मकर्माणः स्वर्गं प्रतिष्ठन्ति । इमे दुष्कर्माण अतिघोरतमभयानके नरके
उत्पन्नाः विविधदुःखैः अनेकशः पीडयन्ते इति वत् । केचिद् क्वथितम् अग्निमयोरसं
पाय्यन्ते, केचिच्च रुवन्तो निष्टप्तस्तम्भमायसम् आरोप्यन्ते ।

एवं बुद्धचरितमहाकाव्यान्तरगत आगतानि वैशिष्ट्यानि अवलोक्य न काव्यमर्मज्ञाः
जना एव अपितु दीनहीनाः विद्याविमुखाः नीरसहृदयाः जना अपि स्वां रसछन्दालंकार
रूप गंगापीयूष प्रवाहे निमज्जिष्यन्ति मां धन्यवादान् प्रदायिष्यन्ति ।

